

Микола Кирюшко

АКТУАЛЬНІСТЬ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ
ДЕРЖАВИ ЩОДО РЕЛІГІЇ
ТА РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ
(НА ПРИКЛАДІ ІСЛАМСЬКИХ ІНСТИТУТІВ)

У статті розглянуто сучасний стан і особливості релігійної політики Української держави протягом 20 років її існування, що зроблено шляхом аналізу функціонування та розвитку спільноти мусульман в Україні. Наслідком цього стало визначення шляхів вдосконалення законодавчої бази, необхідної для ефективного регулювання державно-церковних відносин.

Ключові слова: держава, Церква, свобода совісті, релігійна свобода, релігійні організації, іслам, мусульмани, політичні інтереси.

***M. Kyryushko. Actuality of modernization of a policy of the state in the attitude to religion and the religious organizations in Ukraine (by the example of Islamic institutes).** In the article are considered the modern condition and features of a religious policy of the Ukrainian state during 20 years of its existence. That has been carried out with application of the analysis of functioning and development of community of Moslems in Ukraine. Result of it became definition of ways of improvement of the legislative base necessary for effective regulation of state-church relations.*

***Keywords:** the state, Church, a freedom of worship, religious freedom, the religious organizations, Islam, Muslims, political interests.*

Протягом 20 років існування державного суверенітету України відносини між державою і Церквою розвивалися, просуваячись від звичайної нормалізації до пошуку оптимальної для України моделі цих відносин. Сучасна модель державно-церковних відносин формується, будучи зумовленою загальним станом суспільства, рівнем демократичного розвитку, інтересами політичного класу. Основний

конструкт цієї моделі передбачає розв'язання проблем, спільних для всіх релігійних організацій. Разом з тим, поліконфесійність України зумовлює врахування у цій моделі специфіки найпоширеніших у нашій країні релігій і конфесій. Другою в Україні за кількістю послідовників релігією (після християнства) є іслам. Тому верифікація розглядуваної моделі з накладанням її на потреби й інтереси спільноти українських мусульман є необхідною та показовою.

Спільнота українських мусульман нині активно адаптується до сучасних реалій, шукає своє місце в українському суспільстві, прагне унеможливити медійні звинувачення в суспільній небезпеці мусульман для країни, для чого бере участь у розв'язанні низки соціальних проблем. Гармонізація міжетнічних і міжконфесійних відносин, у забезпеченні якої беруть участь українські мусульманські організації, здійснюється у комплексній співпраці трьох суб'єктів (акторів) соціальної дії: держави, релігійних організацій, громадянського суспільства. Тільки разом вони можуть забезпечити стан оптимальних відносин мусульманських організацій з владою і суспільством. При цьому держава виступає як генератор залучення мусульман до суспільних справ і вироблення адекватної щодо них релігійної політики.

Важлива роль держави визначається тим, що тільки вона за своєю природою здатна забезпечити розв'язання двох взаємопов'язаних фундаментальних завдань, без чого мусульманські організації в Україні просто приречені назавжди залишитися у своїх соціально-культурних нішах. Оскільки перебування в переважно християнській країні просто прирікає їх на замкнене існування, у відірваному від суспільства стані, що підсилюється ще не вмерлою радянською парадигмою – обмежити діяльність релігійних громад огорожею церкви або мечеті. Функціонально стати генератором виведення мусульманських спільнот зі стану соціальної ізоляції та потім модератором їх праці можуть тільки вищі державні інституції. Саме від них залежать *визначення цілей стратегічних відносин України з ісламським світом* (це не правова, а політична задача) і

розробка концепції *державної політики стосовно ісламу та мусульман всередині країни*. Очевидно, що це не дві різних задачі, а одна й та сама. Лише перша є за своєю суттю геостратегічна, а друга належить до галузі внутрішньої політики, однак її втілення здійснюється в прямій залежності від контексту міжнародних відносин. Мусульман вже не можна розглядати в межах одного лише «Закону про свободу совісті і релігійні організації». Українські мусульмани – це не просто одна з багатьох конфесій, справа є набагато серйознішою. Вони є місцевими *представниками могутнього Ісламського світу*. І відповідно ставитися до ісламу владним чинникам необхідно серйозно, з яким усвідомленням того, що іслам у ХХІ ст. став одним із провідних акторів світової політики й економіки. Доцільно також відкрито визнати, що колишня політика невтручання та обережного спостереження над стихійними процесами в середовищі мусульман до сьогодні призводила лише до загострення процесів, пов'язаних з ісламом.

Розробка нового стратегічного курсу України у відносинах з Ісламським світом є справою малозрозумілою і незвичною для людей традиційної пострадянської політичної культури. Проте від контактів зі світом ісламу багато у чому залежать місце України як гравця на міжнародній арені та її майбутнє. І лякатися складності та новизни нової задачі не слід, оскільки вже можемо спостерігати досвід нашого ближчого сусіда – Росії в самовизначенні щодо цього важливого питання. Ця країна підійшла системно до розвитку відносин із Ісламським світом. У межах цього проекту в Російській Федерації вже створено Групу стратегічного бачення «Росія – Ісламський світ», Центр стратегічних досліджень «Росія – Ісламський світ», Центр арабських та ісламських досліджень, Російсько-арабську Ділову Раду, Центр партнерства цивілізацій, Фонд підтримки ісламської культури, науки й освіти. Урядом Росії було підтримано участь російських вчених у міжнародному русі інтелігенції зі штаб-квартирою у Кувейті під девізом «В ім'я співробітництва культур і партнерства цивілізацій» [1, с. 38]. Заходи щодо зближення Росії з Ісламським світом систематично патрує нинішній (січень 2012 р.)

Президент Д.А. Медведєв. Перші кроки щодо розробки стратегічної програми взаємодії Росії з Ісламським світом було зроблено діючим Президентом Росії після його зустрічі з муфтіями Північного Кавказу та інших регіонів Росії 28 серпня 2009 р.

В Україні назвати якісь відповідники цим крокам просто неможливо. Влада поки що не має відповідних задумів або ж не інформує про них. Втім, розробка аналогічного стратегічного курсу є цілком на часі. Запізнитися з цим – означає відстати від цивілізованих країн назавжди. Після розробки стратегічного курсу доцільним буде перехід на другий рівень – розробка та реалізація державної політики стосовно ісламу й мусульман. Залишати цю вкрай актуальну проблему на розгляд окремих державних чинників неможливо, оскільки вона складатиметься не в межах доцільності, а відповідно до їх власних уподобань, які відбивають хіба що смаки родинного оточення, а не інтереси держави та суспільства. Якщо концепція Стратегічної програми не сформульована, вона все одно існує у вигляді традиційно-усталених поглядів і психологічних установок перших осіб держави та вищого чиновництва (що й відбувається протягом останніх десятиріч в Українській державі). Однак у цьому разі надто переважає суб'єктивний фактор, який дуже залежить від особистих уподобань і традицій виховання можновладців. Вплив наукових обґрунтувань зводиться до мікроскопічного мінімуму, а держава не має концепції по недопущенню ризиків, пов'язаних з ісламом, обов'язкової для всього чиновництва.

З урахуванням шкоди, якої зазнає держава за відсутності такої Стратегічної програми, для її розробки мають бути залучені кращі спеціалісти з питань геополітики, міжнародних відносин й ісламознавства, які відповідно до здобутків комплексу соціальних наук, а не власних смаків, уподобань і сенсацій, визначають основні концепти такої програми глобального бачення для України.

Мета такої Програми – пошук нового місця України в ускладненому світі; ліквідація та попередження ризиків, пов'язаних з таким надзвичайно складним контрагентом, як Ісламський світ; усунення протиріч і конкуренції між

ісламом і православ'ям, симпатії до якого влада не приховує від суспільства; відмова від традицій Російської імперії та Радянського Союзу, за якими іслам був терпимою, але другорядною (після православ'я) релігією, – Україна має стати рідною країною для всіх громадян (мусульман також). За словами Президента США Б. Обама, іслам і мусульмани – це частина США. Так само іслам і мусульмани повинні стати частиною України, а не чимось зовнішнім, ворожим, небажаним.

Суть такої Програми – використання ісламського чинника в національних інтересах України. Таким вже є призначення стратегічного курсу Росії, який здійснюється на просторах СНД. Саме у рамках цієї стратегії Росія успішно прагне посилити свій вплив на мусульманське населення України. Ніщо не заважає Україні використати зв'язки з мусульманами Росії та інших країн у своїх інтересах. Тим більше, що вже існує механізм здійснення подібних контактів. Йдеться про створення 17 червня 2009 р. на саміті мусульманських лідерів Співдружності Незалежних Держав Консультативної ради мусульман СНД. Створення цього органу привітав Президент Росії Д.А. Медведєв, вважаючи його цінним інструментом для зближення народів, покращання взаємодії між країнами та впевненішого проведення політики держав СНД в Ісламському світі, що дозволить повномірно скористатися колосальними ресурсами Ісламського світу для проведення модернізації своїх країн.

Домінантою Стратегічного курсу є, безумовно, проголошення і здійснення партнерських відносин між Українською державою й ісламськими організаціями, а не лише з православними організаціями, що спостерігається в державній внутрішній політиці сьогодні.

У разі цілком реального виникнення утруднень на шляху зближення України з європейськими інституціями найбільш вірогідним є впровадження російської *моделі* відносин між державою й мусульманськими організаціями, яка дуже тонко враховує особливу роль Руського православ'я, не відтискаючи на периферію державної уваги мусульман. Росія була майже вимушена відносно опера-

тивно визначитися з формуванням чіткого погляду на іслам і пов'язані з ним факти суспільного життя. До цього російську еліту буквально підштовхнула гостра проблема мусульманських народів Кавказу та традиційно міцні зв'язки з країнами Близького Сходу. Проблеми Криму та кримських татар є якісно іншими, а широкі зв'язки з арабськими державами так і не було вибудовано. Хоча політичний туризм під виглядом візитів вищої еліти України мав у минулі роки широкі масштаби і був протягом десятиріч справою цілком буденною.

Прийняття кращих рис російської моделі відносин між державою та мусульманськими установами матиме ряд переваг для України.

Це відкриє шлях до тісніших контактів між релігійними установами тюрксько-мусульманських народів в Україні й Росії. Так, ДУМУ взаємодіє з релігійними установами Башкортостану, а представники ДУМУ «Умма» та Релігійного управління незалежних мусульманських громад були запрошені до участі у Форумі мусульманських лідерів 2009 р., а РУНМГ «Київський муфтіят» надається широка допомога в комплектації необхідною літературою, в підготовці та стажуванні імамів. У структурі Центрального духовного управління мусульман Росії було введено посаду представника ЦДУМР в Україні. Метою його діяльності є відновлення духовних зв'язків між мусульманами, які живуть на пострадянському просторі, зокрема і в Україні.

Можливість прийняття російської моделі відносин між державою і мусульманськими інститутами буде вирішальною мірою залежати від того, наскільки швидко та глибоко Україну буде втягнуто в російські інтеграційні проекти – СНД, Євроазійське економічне співтовариство або відновлену Союзу державу. За цього сценарію російська модель в Україні стане реальністю і цілком узгоджуватиметься з проголошеним керівниками мусульманських організацій Росії створенням «єдиного мусульманського простору», де ісламські організації буде втягнуто до цього проекту. Це відкриє шлях до створення спільної міждержавної системи підготовки кадрів імамів і фахівців із шариатських наук, до освоєних вже в Росії ісламських фінансових продуктів,

до започаткування у нас шаріат-банкінгу, надійно гарантованих державами арабських інвестицій із Близького Сходу. Тим самим Україна зможе скористатися великим досвідом, накопиченим Росією у відносинах з Ісламським світом, з міжнародними ісламськими організаціями, чого всі попередні уряди України постійно уникали та сторонилися. Позитивний досвід Росії в контактах з Ісламським світом слід ретельно вивчати й активно використовувати.

Разом з тим, безумовно, прийняття суто російської моделі недостатньо враховує специфіку України і дещо звужує її самостійність у прийнятті рішень стосовно відносин з країнами Ісламського світу та міжнародними ісламськими організаціями. Приймаючи російську модель відносин держави з мусульманами, Україна позиціонуватиме себе як сателіта Росії, автоматично прийме на себе ті самі ризики і загрози, які властиві сьогодні Росії. Крім того, на думку аналітиків, співвідношення сил між духовними управліннями мусульман в Росії складається залежно від суперництва між провідними фінансово-олігархічними кланами. І все це протиборство може бути перенесено на територію України, що позбавить вітчизняних мусульман вільного вибору свого керівництва. Однак все це буде залежати від розвитку політичної ситуації в Україні та розгортання її відносин з Російською Федерацією.

Незалежно від швидкості та повноти розробки Стратегічного курсу стосовно відносин з мусульманами і ставлення до ісламу держава вже в поточний період може і мусить зробити певні кроки для підняття соціального статусу мусульман та їхніх релігійних і релігійно-культурних організацій, що допоможе їм якомога більш повно розкрити свій позитивний потенціал. Допомога держави буде найбільш важливою та корисною у таких моментах:

- 1) Першим за вагою і значенням напрямом є повсякденна неухильна праця по створенню нормальних умов для повноцінного життя людей. Нехтування цим правилом у сучасному світі призводить до різких соціальних зсувів, які усувають з історичної арени політичні системи, ефективні не для суспільства, а лише для вузького кола осіб. Арабські революції виникли на фоні відсутності соціально-

економічних перспектив для людей молодого та середнього віку, закритості соціальних ліфтів. Мирний характер арабських революцій підірвав основу радикальних ісламістських рухів. Для молоді відкрилися реальні надії на достойну працю, перспективи на здійснення кар'єри, на просування щаблями соціальної ієрархії. А популярність радикальних рухів там різко впала. Для України це означає важливість послідовного здійснення реальних справ у інтересах конкретних людей на кшталт того, що зробив у АРК для кримських татар за свого життя В. Джарти – землевідведення для житлового будівництва, виділення землі для Соборної мечеті в Сімферополі, прийняття довгострокової Стратегії розвитку із відповідними планами з чітко визначеними строками, джерелами фінансів і відповідальними виконавцями.

2) Визначення нового стратегічного курсу відносно ісламу й мусульман дозволить розв'язати низку юридично-правових проблем, які не вирішувалися і не могли бути вирішеними у попередні 20 років. Має бути здійснений комплекс заходів, які забезпечать досягнення стану реальної рівності всіх груп населення, включаючи й мусульман. У міру демократичного розвитку країни може знайти своє розв'язання проблема визнання елементів правового самовизначення тюрксько-мусульманських народів, які мешкають у країні (Меджліс як внутрішня, шаріатська форма мусульманської демократії; елементи шлюбного права згідно з шаріатом). Потребують правового регулювання гарантування законом права всіх мусульман на обов'язкову п'ятиразову молитву та халяльне (дозволене) харчування під час перебування мусульманина в місцях позбавлення волі або ж служби в українській армії.

3) У державі здійснюються реформи, однак поки що досить низьким залишається рівень дотримання законів. Держава може більш чітко та послідовно підходити до тих, хто провокує мусульман на протестні дії: плюндрують мусульманські мечеті, кладовища, азизи та інші культові споруди. В абсолютній більшості випадків особи, які вчинили ці протизаконні дії, не були знайдені та покарані. За багаторазово повторюваними словами М. Джемільова, спра-

ви, порушені за фактами нападів невідомих осіб на мусульманські громади та споруди, протягом 20 минутих років не перебували у слідчих органах серед першочергових і важливих. За свідченням А.А. Булатова, скарги до МВС і СБУ з приводу численних проявів ксенофобії та ісламофобії звичайно повертаються для розгляду на найбільш низький рівень [2, с. 78]. Без відповідного реагування Президента України справа, очевидно, не зрушиться з місця. Подолання ксенофобії та ісламофобії має стати державною справою. Держава просто вимушена напередодні «Євро-2012» недвозначно оприлюднити свої позиції щодо цих неприпустимих у сучасному світі явищ. Поряд з цим органи влади можуть підтримувати заходи, спрямовані на стримування й обмеження явищ ксенофобії, антисемітизму та ісламофобії. Вже працюють у цьому напрямі Навчально-тренінговий центр юридичної клініки Національної академії внутрішніх справ, у якому навчають запобігати міжетнічній ненависті. Кримський інженерно-педагогічний університет створює Поліетнічний центр. У відповідності до Закону про політичні партії доцільно нарешті наважитися та зняти з реєстрації відверто конфесійну партію – ПМУ, яка формально існує й сьогодні, а її представники брали участь у роботі територіальних виборчих комісій на виборах до місцевих рад 2010 р.

4) Тільки держава спроможна налагодити за допомогою громадських організацій системний діалог між мусульманами та християнами, мусульманами й іудеями. Без допомоги держави лідери православних і ісламських організацій не зацікавлені у системному діалозі, погоджуються лише на поодинокі акції суто демонстраційного характеру. Важливість такого діалогу визначається тим, що групи, які контактують, розмовляють і спілкуються, ніколи не підійдуть до ситуації відкритого конфлікту. В основах релігій нема й зародків, які призводять до конфлікту. Останні створюються вже соціальними ситуаціями, а їх можна обговорювати та спільно шукати шляхів їх виправлення.

Тільки держава може забезпечити умови для *системного*, регулярного діалогу, бути його модератором (теоретичні засади такого діалогу та його методика вже напрацьовані

[3, с. 80–86]). Однак навіть після досягнення рівня сталості цього діалогу потреба в допомозі держави не зникає. Адже другою стадією діалогу, його вершиною стають спільні справи, міжконфесійні заходи. Опікуватися такими справами може лише держава за допомогою громадських організацій. Такими справами можуть бути: спільне благодійництво; спільні подорожі до святинь обох релігій; відвідування релігійних шкіл своїх опонентів; літні табори для ознайомлення дітей із цінностями не лише своєї, а й інших релігій; спільні протести проти плюндрування мечетей і синагог; системні акції проти ксенофобії, антисемітизму та ісламофобії; обопільні протести проти акцій, які глибоко зачіпають релігійні почуття мусульман (спалень Корану, карикатур на пророка Мухаммада, висміювання жінок у хіджабах); спільна участь у фестивалях культур різних народів [4, с. 6]. Вже напрацьована методика занурення в іншу (нерідну) народну культуру, досвід здійснення чого накопичений уже в літніх таборах толерантності. Смысл цих акцій полягає у наступному: дивіться – так також можна йти до єдиного Бога.

5) Після ліквідації Державного комітету у справах релігій, редукції до рівня відділу Міністерства культури Рада церков і релігійних організацій, яка діяла при Держкомітеті, помітно знизила суспільну ефективність своєї праці, перетворившись на замкнене корпоративне співтовариство. Прагнучи закріпити за собою монопольний доступ до владних інституцій, нинішні члени Ради всіляко стримують вступ до Ради нових членів, обмежують прихід нових установ, які було створено українськими мусульманами. Це негативно відбивається на спільній, корисній для суспільства діяльності мусульман.

6) За умови наявності в суспільній свідомості латентних настроїв, які за відповідних несприятливих умов можуть призвести до загострення етнорелігійної конфліктності, особлива роль належить Українській державі з належними їй ресурсами та механізмами, що мають бути використані для зниження напруженості в етнонаціональній сфері та для запобігання міжетнічним і міжрелігійним конфліктам. Діючи через справедливий сучасний закон на

політичному рівні, активно впливаючи через суспільну систему соціального виховання на усталені норми людського співжиття (на психологічному рівні), держава здатна активно підтримати поширення в суспільстві настроїв толерантності, поступове перетворення їх на традицію.

Основними напрямками політики толерантності, здійснюваної засобами державного управління, є такі:

а) у соціальній сфері – це активне дотримання фундаментальних прав людини на справедливий суспільний порядок і соціальний захист, попередження різкого та масового зниження рівня життя за рахунок демонстраційної соціальної стратифікації, недопущення зростання настроїв соціальної дезорієнтації та апатії, уникнення явних диспропорцій між територіальними й етнічними групами;

б) у сфері державного управління – це розробка та бюджетна підтримка сильних політичних програм, спрямованих на запобігання й протидію всім формам ксенофобії, міжетнічної та міжрелігійної ненависті, проявам екстремізму. В Україні державні службовці повинні ефективно й уніфіковано-однотипно використовувати по всій її території закони, що запобігають дискримінації за етнічною та релігійною приналежністю, зокрема тих її громадян, які належать до національних і релігійних меншин або вважаються «нетрадиційними» для даної місцевості. Щодо мусульман, то це необхідність відповідної корекції правових норм деяких законів, зокрема Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» з заміною терміна «державно-церковні відносини» на «державно-конфесійні відносини», надання державного статусу на території АРК двом головним мусульманським святам – Курбан-байрам й Ураза-байрам, визнання можливості викладання курсу «Етики ісламу» у разі широкого впровадження у школах курсу з основ християнської етики. Гостро необхідними є створення державного наукового підрозділу, який би взяв на себе розробку рекомендацій щодо ефективної державної політики толерантності в Україні, а також активна участь державних інституцій у налагоджуванні систематичного міжрелігійного діалогу (особливо в АРК). Вимагати від державних чинників активного реагування на такі акти,

як залякування і переслідування з метою вигнання з місця проживання, публічне зневажання «чужих» релігійних споруд, символів і кладовищ тощо;

в) у сфері культури та освітньої політики – розробка принципів педагогіки толерантності, розрахованої на всі верстви суспільства, запровадження навчальних курсів з проблем виховання толерантності для педагогів, журналістів, державних службовців. Педагогіка толерантності передбачатиме прищеплення навичок аналізувати етнорелігійну ситуацію в класі, групі, школі, вузі тощо. Відхід від стихійно усталеної політики практичної монокультурності з переходом до політики мультикультуралізму, більш адекватної для реалій України як багатоетнічного та поліконфесійного державного утворення, врахування в освіті й роботі мас-медіа культурно-релігійного розмаїття України. Впровадження (поряд з конфесійно орієнтованими системами етики) світської етики та етикету побутового спілкування, які прищеплять норми толерантного поводження у побуті щодо представників іншої релігії, нації або раси, навчать відповідної лексичної культури. Перегляд історично усталених стереотипів при викладанні історії та літератури відповідно до сучасних, більш об'єктивних історичних та етнополітичних уявлень. Прагнути того, щоб громадянин якомога раніше та точніше дізнавався про зміст понять «расизм», «ксенофобія», «сегрегація», «національна нетерпимість», «релігійні переслідування», здобував навички оцінки місцевих проявів цих явищ у відповідності до міжнародно-правових документів і українського законодавства.

7) Останньою за переліком, але зовсім не за значенням, є суспільна потреба в точному, адекватному знанні про іслам і мусульман. З часом розв'язання цієї проблеми стає однією з ключових ланок основ національної безпеки України. Сукупністю цих обставин пояснюються актуальність вивчення процесу політизації тієї частини українського населення, яка сповідує іслам, і дедалі зростаюча увага наукової громадськості до нього. Разом з тим тривожним фактом стала практично повна відсутність будь-якої підтримки з боку владних інституцій України вивчення цього надзвичайно складного та потенційно конфліктогенного

явища. За десятиріччя піднесення політичної активності мусульман у країні так і не було створено жодної ісламознавчої кафедри в університетах країни або відповідного наукового підрозділу в структурі Національної Академії наук, не здійснено жодного спеціалізованого набору до аспірантури, не виділено жодної гривні на наукове відрядження для вчених для здійснення досліджень або на проведення соціологічних досліджень серед мусульман. Наслідком подібної бездіяльності органів влади стала відсутність не тільки системи моніторингу ісламського середовища, а й просто надійних, достовірних знань про проблеми, які в ньому визрівають. Все, що зроблено українськими вченими в цьому напрямі, – це плід ентузіазму українських вчених-ісламологів, які на свій страх і ризик, за рахунок особистого часу, а подеколи й коштів, намагаються вивчати цей надзвичайно складний і потенційно небезпечний соціальний об'єкт. Варіантів розв'язання такої проблеми є декілька: а) створення Експертно-аналітичної ради при Кабінеті Міністрів України (на зразок відповідного органу в АРК); б) створення кафедри ісламознавства в одному з провідних університетів країни; в) створення дослідницької групи з метою вивчення політичного ісламу НАН України.

1. Швед В.А. Развитие отношений России с Исламским миром: выводы для Украины // Украина и исламский мир. – 2009. – № 3.

2. Булатов А.А. Внутрішньоісламські протиріччя в мусульманській уммі Криму: природа, стан, еволюція: Дис...канд. філос. н. – К., 2011.

3. Кирюшко М.І. Діалог мусульман і християн як складова гармонійних міжконфесійних взаємовідносин // Актуальні питання міжконфесійних взаємовідносин в Україні. – К.: Світ знань, 2005.

4. Урядовий кур'єр. – 2011. – 15 червня.